

УДК 316.342

СЕРГІЙ МАКЕЄВ,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу
соціальних структур Інституту соціології
НАН України

АНЖЕЛА ПАТРАКОВА,

провідний соціолог відділу соціальних струк-
тур Інституту соціології НАН України

АННА ДОМАРАНЬСКА,

аспірантка відділу соціальних структур Ін-
ституту соціології НАН України

Диференціація і стратифікація населення України за сприйняттям ситуацій нерівності

Анотація

На підставі даних репрезентативного опитування із використанням модуля ISSP “Соціальна нерівність–IV” з’ясовується, яким саме бачать громадяни України сформований у країні тип соціальної стратифікації і яким він має бути. Застосування факторного аналізу виявляє, де саме нерівність, на думку респондентів, є найвиразнішою. За допомогою спеціальної процедури агрегування селективно відібраних суджень визначено ознаки, що диференціюють оцінки наявних нерівностей, конструюється стратифікована класифікація респондентів зі сприйняття ситуацій нерівності.

Серед українського населення переважає уявлення про те, що суспільство, в якому вони живуть, глибоко стратифіковане за біполярним принципом: маса і дуже нечисленні “інші”. Формування “бажаної” моделі стратифікації неможливе без обгрунтованої модернізації механізму відтворення нерівностей. Крім того, зіставлення останніх даних щодо України (2009) і доступних даних за модулем “Соціальна нерівність–IV” (1999) попередньої хвилі ISSP дає підстави стверджувати, що українські громадяни оцінюють рівень наявних нерівностей у соціально й особистісно значимих сферах життя куди критичніше за мешканців Європи та обох Америк.

Ключові слова: соціальна стратифікація, соціальна структура, шанси і можливість

Нерівність, що зберігається і відтворюється в усіх типах суспільств і за всіх часів, являє собою не лише об'єкт ретельного вивчення для фахівців різного профілю у сфері соціальних і гуманітарних наук, предмет політичних дебатів в органах законодавчої й виконавчої гілок влади і привід для дискусій у засобах масової комунікації; вона також сприймається й оцінюється людьми. Нездоланна присутність нерівності, точніше, деякої множини ситуацій її вияву як у конкретних сферах громадського життя, так і на побутовому рівні, дається взнаки в суспільних настроях цілком однозначно: соціальна нерівність і загалом, і в її розмаїтих наочних утіленнях визнається безумовною вадою, вияви й наслідки якої підлягають пом'якшенню ба навіть нівелюванню здійснюваною соціальними інститутами суспільства політикою. Важливою складовою таких настроїв є також більш-менш стабільно артикульовувані уявлення про соціальну справедливість. Разом із тим вочевиднюється, що як чутливість до асиметрій і диспропорційності в доступі до життєво необхідних і бажаних благ та можливостей, так і самі ці блага й можливості нерівномірно розподілені між соціальними категоріями і територіальними спільнотами.

Дані, отримані із використанням модуля “Соціальна нерівність–IV”, дають змогу в рамках цієї статті скласти доволі точне уявлення про чотири сюжети. По-перше, з'ясувати, яким бачать громадяни України сформований у країні тип соціальної стратифікації і яким він має бути, на їхню думку. По-друге, шляхом факторного аналізу виявити, де саме нерівність, з точки зору респондентів, є найвиразнішою і, напевно, найбільш неприйнятною. По-третє, зафіксувати відмінності в оцінках численних нерівностей різними верствами і категоріями населення. По-четверте, зрозуміти, як стратифіковані респонденти залежно від оцінок, що їх вони дають різноманітним ситуаціям нерівності.

Наявний та ідеальний тип соціальної стратифікації

Як можна бачити з таблиці 1, майже дві третини опитаних (63%) вважають, що в Україні склалася напрочуд асиметрична соціальна стратифікація (тип “А”): практично без середніх верств, але з тими небагатьма, хто здійсмається над численними представниками “соціальних низів”. Зараз у нашому розпорядженні є порівняльні дані лише десятилітньої давнини — для 1999 року. Тоді “тип А” обрали як адекватний опис стратифікаційної моделі 66% респондентів у Латвії, 65% у Болгарії, 59% у Росії, 57% у Угорщині, 51% у Словаччині, 49% у Польщі, 30% у Чехії, 28% у Словенії (у Норвегії — 3%). Навряд чи буде суттєвою помилкою припустити, що 2009 року тип “А” українці обирають наймасовіше якщо не серед усіх (майже 50) країн світу, що беруть участь в ISSP, то принаймні серед європейських. Ідеальною більшість опитаних (49%), уподібнюючись громадянам інших країн, вважають таку модель соціальної ієрархії, де середня частина стратифікаційної

фігури виявляється найчисельнішою (“тип Д”). Тим часом і тип “Е” — конфігурація якого є майже дзеркальною щодо типу “А” і який можна тлумачити як деяку утопію — на думку 28% українців, цілком прийнятний у вигляді мети соціально-економічного розвитку. Причому таке уявлення вельми поширене у світі: 1999 року в середньому для всіх країн-учасниць проекту ISSP тип “Е” обрали 24% опитаних.

Таблиця 1

**Уявлення населення України
щодо наявного та ідеального типу соціальної стратифікації, %***

Тип моделі	Опис моделі	Як розподілені люди	Як мають бути розподілені
<p>Тип А</p> 	Нечисленна еліта на верхівці, небагато людей посередині й переважна більшість внизу	63	1
<p>Тип В</p> 	Суспільство як піраміда: нечисленна еліта на верхівці, більш численна верства посередині та найбільше людей внизу	20	4
<p>Тип С</p> 	Схожа на піраміду типу В, проте дещо менше людей перебуває на самому низу піраміди	4	7
<p>Тип Д</p> 	Суспільство, де переважна більшість людей перебуває посередині	2	49
<p>Тип Е</p> 	Велика кількість людей на верхівці та нечисленна кількість людей внизу	2	28

* Частка щодо всіх опитаних; сума становить менш як 100%, оскільки не враховано тих, хто не відповів.

Більшість населення України, відтак, уявляє собі суспільство не стільки як стратифіковане відповідно до прийнятних зразків, скільки як розколоте на вочевидь кількісно переважну масу тих, хто внизу, і тонкий “промінь” тих, хто відірвався від обширного підніжжя. Сущє, на думку респондентів, навдивовижу не збігається з належним; тип соціальної стратифікації несправедливий, неправильний і підлягає коригуванню. Зміст домінантного умонастрою цілком конкретний, але він не є всеосяжним, адже частина опи-

таних продемонстрували інше бачення й іншу думку, а також відмінне від модального визначення ситуації: 4% обрали тип “С”, а 2% — тип “D”.

Інакше кажучи, характеризуючи сприйняття й оцінки нерівності, недостатньо оперувати дихотомією “більшість — меншість”, слід спробувати подати детальнішу загальну картину. Разюча асиметрія, коли 9 із кожних 10 опитаних констатують наявність нерівності, — безперечно бентежить. Але й у цьому разі залишається шанс виявити й описати той чи інший рівень диференційованості в думках і настроях населення. Застосований опитувальник містив понад тридцять суджень, що стосуються стану справ щодо нерівності у різних соціально й індивідуально значимих секторах суспільного і повсякденного життя. Ясно, що оцінки ситуацій, індивідуально і соціально значимих перспектив у таких секторах можуть бути більш однорідними або ж, навпаки, помітно різнитися між собою. Надто велика кількість суджень вочевидь передбачає їх селекцію, а згодом і “стиснення” відбраного матеріалу. Селекцію проводили, виходячи з деяких загальних міркувань, тоді як агрегування інформації — шляхом факторного аналізу.

Оцінки нерівностей: варіативність на тлі однаковості

Процедурі аналізу передував відбір суджень. Передусім перевагу віддавали тим із них, що співвідносилися з порядковою п’ятибальною шкалою. Крім того, для подальшого порівняльного аналізу з метою виявлення динаміки ставлення населення до тих чи інших аспектів прояву нерівності було потрібно, аби більшість із них були презентовані в усіх чотирьох хвилях опитувань за модулем “Нерівність” у 1987, 1992, 1999 і 2009 роках. З огляду на перелічені критерії відбору змінних у подальший аналіз було включено 17. Далі подано матеріали, що стосуються тільки України.

Шляхом факторного аналізу ці 17 суджень було згруповано у п’ять факторів, що назагал пояснюють 56,8% сумарної дисперсії. Після ротації методом Варімакс у факторній моделі залишилося 16 суджень, позаяк одне (“В Україні кожен має рівні шанси вступити до університету незалежно від статі, національності чи соціального походження”) мало кореляцію, меншу за 0,4, і було виключене з розгляду. Тобто, на думку опитаних, стать, національність і соціальне походження найменшою мірою порівняно з іншими характеристиками впливають на рівень стратифікованості суспільства: принаймні доступність вищої освіти не настільки відверто дискримінована за статтю чи національністю. Загалом 29% опитаних переконані у рівності шансів, а 40% мають протилежну думку. У судженні фігурує також соціальне походження, але респонденти, вочевидь, орієнтувалися на демографічні характеристики. До того ж вплив походження виявлявся й іншими судженнями.

У таблиці 2 подано факторні навантаження, з якими окремі судження ввійшли в конкретні фактори. Як відомо, величина їх інформативна принаймні у двох аспектах: чим вона більша, тим інтенсивніший зв’язок судження із фактором і, отже, тим ближчими між собою є судження, що входять у фактор, і тим самим конституують відповідний фактор.

Таблиця 2

Фактори та факторні навантаження суджень про нерівність у суспільстві

Судження	Фактори (вказані навантаження, більші за 0,4)				
	1	2	3	4	5
Наскільки важливо мати особисті зв'язки з "потрібними" людьми для того, щоб зробити кар'єру, досягти успіху?	0,782				
Наскільки важливо мати зв'язки у політичних колах для того, щоб зробити кар'єру, досягти успіху?	0,776				
Наскільки важливо давати хабарі для того, щоб зробити кар'єру, досягти успіху?	0,743				
Наскільки важливим є походження з багатой родини для того, щоб зробити кар'єру, досягти успіху?	0,550				
Чи Ви вважаєте справедливою і правильною ситуацію, коли особи з високим рівнем доходів можуть дозволити собі більш якісні послуги у сфері охорони здоров'я, ніж особи з низьким рівнем доходів?		0,929			
Чи Ви вважаєте справедливою та правильною ситуацію, коли особи з високим рівнем доходів можуть дозволити собі купити своїм дітям більш якісні послуги у сфері освіти, ніж особи з низьким рівнем доходів?		0,920			
Загалом, як би Ви оцінили рівень оподаткування осіб з високим рівнем доходів в Україні?		0,472			
В Україні надто велика різниця у доходах			0,800		
Зобов'язанням Уряду має бути зменшення різниці у доходах між особами з високими та низьким доходами			0,786		
Уряд зобов'язаний забезпечити прийнятний рівень життя для безробітних			0,615		
Уряду необхідно менше витратити на соціальні виплати бідним			-0,445		
В Україні лише випускники кращих шкіл, ліцеїв, гімназій мають найбільш високі шанси здобути освіту в університеті				0,811	
В Україні лише багаті люди можуть оплатити освіту в університеті				0,714	
Щоб зробити кар'єру в Україні, просуватися до вищих посад, треба бути корумпованим	0,408			0,602	
Наскільки важливо здобути хорошу освіту для того, щоб зробити кар'єру, досягти успіху?					0,790
Наскільки важливо мати батьків із хорошою освітою для того, щоб зробити кар'єру, досягти успіху?					0,789
<i>Дисперсія факторів</i>	<i>3,2</i>	<i>2,4</i>	<i>1,6</i>	<i>1,3</i>	<i>1,2</i>
<i>Внесок дисперсії в сумарну, %</i>	<i>18,8</i>	<i>14,4</i>	<i>9,3</i>	<i>7,5</i>	<i>6,9</i>

Стисло схарактеризуємо отримані фактори. Перший, названий нами **“зовнішні обставини кар’єрного зростання і досягнення успіху в житті”**, відсилає радше до негативних передумов і умов просування у професії й по службі. Вони дієві, оскільки люди просуваються до успіху не самі, а завдяки силі зв’язків, силі грошей (хабар), унаслідок стартових можливостей на самому початку професійної діяльності, що забезпечуються високим матеріальним статусом сім’ї. Так переважно влаштований і функціонує професійно-посадовий світ в Україні на думку частини населення. Близько 30% респондентів вважають, що зв’язки з “потрібними” людьми “конче важливі” для кар’єри, а ще 29% визнають їх “дуже важливими”. До фактора із найменшим навантаженням (0,408) увійшло судження про те, що й самому треба бути корумпованим, щоб обіймати дедалі вищі посади. Прихильники “теорії капіталів” з легкістю побачать у цьому факторі об’єднання “соціального й економічного” капіталів.

Другий фактор доречно визначити як **“несправедливість”**. Судження *“Чи вважаєте Ви справедливою і правильною ситуацію, коли особи з високим рівнем доходів можуть собі дозволити якісніші послуги у сфері охорони здоров’я, ніж особи з низьким рівнем доходів?”* і *“Чи вважаєте Ви справедливою і правильною ситуацію, коли особи з високим рівнем доходів можуть дозволити собі купити своїм дітям якісніші послуги у сфері освіти, ніж особи з низьким рівнем доходів?”* увійшли сюди із навантаженнями 0,929 і 0,920 відповідно. Іншими словами, ті, хто певним чином оцінював запропоновану судженням ситуацію у сфері охорони здоров’я, схожим чином оцінював і ситуацію у сфері освіти. Для українських громадян, нагадаємо, ці ситуації аж ніяк не прожективні, бо як асиметричну вони визначають стратифікаційну модель, що склалася в країні. Майже дві третини опитаних (61%) вважають несправедливим, не відповідним сучасним цивілізаційним нормам такий стан справ, коли доступність найважливіших соціальних благ (якісні послуги охорони здоров’я й освіти) поставлено в залежність від рівня матеріального добробуту індивіда й сім’ї. Звісно, рівний доступ до закладів охорони здоров’я й освіти не більш ніж ідеал. Але в розвинених країнах давно функціонують системи кредитування і фінансування, що компенсують різницю у фінансовому статусі сімей і вихідців із них — як, наприклад, у сфері освіти. Відсутність їх в Україні висуває на перший план саме нерівність у доходах, що забезпечує помітні переваги там, де вони могли б бути мінімальними.

Третій фактор — **“інституціональне регулювання нерівності доходів”**. Із тим, що в Україні надто великою є різниця в доходах, у 2009 році були “цілком згодні” 74% респондентів (у 1999 році в Болгарії цю саму опцію відповіді обрали 82% опитаних, у Росії — 77%, у Словаччині — 73%, в Угорщині — 68%, у Чехії — 60%). В Україні, як і в країнах Східної Європи, більшість громадян покладається на державу у справі зменшення різниці в доходах. У 2009 році в Україні 62% громадян були цілком згодні з твердженням, що це є обов’язком зазначеного соціального інституту (1999 року в Росії — 59%, у Болгарії — 56%, в Угорщині — 47%). Не виключено, що після 2008 року, коли в перебігу соціально-економічної кризи вищі очільники держав проголошували пріоритетом у діяльності урядів втручання в регу-

лювання фінансових ринків, етатистські установки населення також у відрізнилися й стали частіше артикульованими.

Четвертий фактор — *“нерівність шансів здійснити вертикальну мобільність”*. До нього ввійшли три судження, погоджуючись із якими тією чи тією мірою, опитані визнають, що в країні склалася стратифікована модель здобуття середньої освіти, коли існують привілейовані навчальні заклади, що надають якісні знання й полегшують доступ до престижних університетів. Крім того, навчальні місця в них заможні батьки можуть купувати своїм дітям. І зрештою, для просування у професійній ієрархії самих лише заслуг вочевидь замало, необхідно надавати послуги тим, від кого залежиш, і брати від тих, хто залежить від тебе, тобто “бути корумпованим”, як це й сформульовано в судженні. Причому до цього фактора судження входить із більшим факторним навантаженням (0,602), ніж до першого: там, ближче до вищих посад, треба вміти надавати послуги та приймати їх.

У п'ятому факторі — *“умови соціалізації”* — об'єднано два судження, переважно погоджуючись із якими, респонденти тим самим визнають глибоку нерівність стартових можливостей для життєвої й професійної самореалізації. Капітал у вигляді вищої освіти батьків збільшується також унаслідок успішного навчання в університетах із висококваліфікованим викладацьким складом, добре обладнаними лабораторіями та бібліотеками. Інакше кажучи, українські громадяни переконані, що нерівність у досягненнях наперед визначена нерівністю походження, а життєві шанси від початку розподілені нерівномірно.

Наступний крок полягав у тому, щоби з'ясувати, які характеристики індивідів визначають відмінності в оцінках ситуацій нерівності, що їх було згруповано у п'ять факторів. Застосування дисперсійного аналізу дає змогу обчислити середнє значення кожного із п'яти факторів усередині демографічних і соціально-професійних категорій, а фактично — виявити диференціацію в чутливості до факторів, до різних ситуацій нерівності, що представлені відібраними судженнями. Обчислення ми здійснювали у програмі ANOVA в пакеті SPSS, тобто був застосований однофакторний дисперсійний аналіз, коли виявлялася залежність кожного отриманого фактора від статі, віку, освіти, типу поселення, регіону проживання і самооцінки соціального статусу (табл. 3).

Ситуації нерівності, що позначаються 16-ма судженнями, найбільш диференційовано оцінюються залежно від типу населеного пункту і регіону проживання респондента. Для всіх п'яти факторів відмінності статистично значимі. Чоловіки та жінки вельми схожим чином говорять про нерівність в Україні. Лише стосовно п'ятого фактора (“умови соціалізації”) в думках є розбіжності: жінки частіше вважають, що успішність кар'єрного просування залежить від освіти батьків і власних досягнень у навчанні (0,09 проти –0,10 на рівні значимості 5%). Соціальний статус у суспільстві диференціє оцінки трьох факторів — “несправедливість” та “інституціональне регулювання нерівності доходів”, а також “нерівність шансів здійснити вертикальну мобільність” (на рівні 5%). Залежно від віку три фактори респонденти інтерпретують по-різному — “зовнішні обставини кар'єрного зростання і досягнення успіху в житті”, “несправедливість”, “нерівність шансів здійснити

вертикальну мобільність”); від освіти також три — “зовнішні обставини кар’єрного зростання і досягнення успіху в житті”, “несправедливість” і “нерівність шансів здійснити вертикальну мобільність”.

Таблиця 3

Розподіл факторних значень у різних верствах і категоріях населення*

Параметри	“Зовнішні обставини кар’єрного зростання і досягнення успіху в житті”	“Несправедливість”	“Інституціональне регулювання нерівності доходів”	“Нерівність шансів здійснювати вертикальну мобільність”	“Умови соціалізації”	N
	Середнє значення факторів					
Стать						
Чоловіча	0,05	0,04	-0,03	0,03	-0,10	489
Жіноча	-0,05	-0,04	0,02	-0,03	0,09	536
<i>Значимість</i>	0,135	0,225	0,324	0,328	0,002	
Вік						
18–29 років	0,06	0,18	-0,08	-0,17	-0,02	261
30–39 років	0,05	0,20	0,03	0,07	-0,08	188
40–49 років	0,16	0,03	-0,08	0,12	0,03	199
50–59 років	0,02	-0,11	-0,08	0,15	0,01	144
60–69 років	-0,24	-0,40	0,05	-0,06	-0,07	128
70+ років	-0,29	-0,23	0,05	-0,05	0,22	106
<i>Значимість</i>	0,000	0,000	0,496	0,009	0,208	
Освіта						
Початкова	-0,24	-0,19	0,16	0,17	-0,10	91
Повна середня	0,01	-0,06	0,02	0,03	0,01	641
Вища	0,06	0,20	-0,10	-0,12	0,02	293
<i>Значимість</i>	0,037	0,000	0,061	0,024	0,578	
Тип населеного пункту						
Село	-0,11	-0,06	0,12	0,03	-0,11	298
Селище міського типу	-0,31	-0,00	0,14	0,09	0,12	78
Маленьке місто	-0,36	0,34	-0,19	-0,48	0,22	44
Середнє місто	-0,06	-0,21	0,21	0,04	-0,25	145
Велике місто	0,15	-0,11	-0,17	-0,20	-0,03	238
Мегаполіс	0,20	0,27	-0,12	0,21	0,25	223
<i>Значимість</i>	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	

Закінчення табл. 3

Регіон						
Західний	-0,16	-0,05	0,13	-0,18	-0,20	248
Центральний	0,08	0,12	0,01	-0,19	-0,01	237
Північний	0,17	-0,15	0,13	0,22	0,10	277
Східний	-0,10	0,09	-0,27	0,11	0,09	263
<i>Значимість</i>	0,000	0,007	0,000	0,000	0,002	
Соціальний статус**						
Високий	-0,42	0,28	-0,61	-0,54	0,01	19
Середній	-0,00	0,12	-0,06	-0,06	-0,04	576
Низький	0,02	-0,17	0,11	0,11	0,05	430
<i>Значимість</i>	0,172	0,000	0,001	0,002	0,382	

* Відмінності статистично значимі, якщо в рядку “Значимість” зазначено величини в діапазоні 0,01–0,05, тобто на рівні 1% або 5%.

** В анкеті соціальний статус респондентів пропонували оцінити за десятибальною шкалою, де 1 – найнижчий, а 10 – найвищий соціальний статус. Групування здійснювали так: від 1-го до 3-го – низький соціальний статус у суспільстві; від 4-го до 7-го – середній; від 8-го до 10-го – високий.

Нерівності, описувані першим фактором (“**зовнішні обставини кар’єрного зростання і досягнення успіху в житті**”), по-різному трактуються респондентами різного віку і мешканцями різних типів поселень і різних регіонів країни. 40–49-літні респонденти, а також мешканці найбільших міст Південного і Центрального регіонів найчастіше підтверджують наявність такого роду нерівностей. Іншими словами, на їхню думку, якщо ви маєте намір досягти успіхів у житті й роботі, то переваги вам забезпечать зв’язки із впливовими людьми, походження або хабар. При цьому ті, хто вийшов на пенсію (60 років і більше), а також жителі малих міст Східного і Західного регіонів налаштовані куди помірніше.

Нерівність у доступності якісних освіти і медичних послуг (фактор “**несправедливість**”) частіше констатують респонденти пенсійного віку, жителі сільської місцевості, Південного і Західного регіонів. Але чим молодші респонденти, чим вищим є рівень їхньої освіти і чим більшим є місто, в якому вони живуть, чим вище становище вони посідають у суспільстві, тим частіше визнають справедливою і прийнятною ситуацію в нерівності надання послуг, як у сфері медицини, так і у сфері освіти.

Втручання держави, спрямоване на вирівнювання шансів і рівнів матеріальної забезпеченості (фактор “**інституціональне регулювання нерівності доходів**”), більшою мірою схильні підтримувати люди, які обіймають низькі позиції в суспільстві, мешканці середніх за розміром міст і сільської місцевості, жителі Західного і Південного регіонів. Незгодних із таким втручанням більше серед тих, хто посідає високі щаблі в суспільстві, серед жителів великих міст, а також серед мешканців Східного регіону. У цьому разі думки респондентів не залежать ані від статі, ані від віку, ані від освіти.

Із судженнями про те, що якісна середня освіта, походження із заможної сім'ї (фактор **“нерівність шансів здійснити вертикальну мобільність”**) дають очевидну перевагу в конкуренції за привабливі робочі місця і статусні позиції, більшою мірою погоджуються респонденти віком 40–59 років, із початковою освітою, жителі міст із населенням понад мільйон, сіл і селищ міського типу, Східного і Південного регіонів, а також індивіди з низьким соціальним статусом. Протилежної думки частіше дотримується молодь віком до 30 років, люди, котрі закінчили вищі навчальні заклади, й ті, хто має високий соціальний статус.

Навчання у кращих школах, університетах та інститутах, а також добра освіта батьків (фактор **“умови соціалізації”**) вважають детермінантами нерівності радше жінки, ніж чоловіки, жителі міст-мільйонників, мешканці Східного і Південного регіонів. У Західному і Центральному регіонах, у сільській місцевості значимість цих обставин для досягнення життєвого успіху артикулюється менш виразно.

Стратифікація населення за оцінками нерівностей

Інформативним доповненням до спостережуваної варіативності оцінок нерівностей з боку респондентів є їхня стратифікація — як оцінок, так і опитаних. Індивіди, безперечно, розташовані в деякому ієрархічному континуумі, на одному краї якого зосереджуються носії радикальних уявлень про нерівність (нерівність повсюдна і глибока), а на іншому, через низку проміжних станів — носії толерантних уявлень, згідно з якими нерівність вибіркова, з відносно м'якими негативними наслідками присутня у повсякденному індивідуальному і колективному житті людей. Як відомо, метрику такого континууму найнадійніше задає коректно сконструйований і валідизований соціологічний тест. Однак у вітчизняній соціології відомий, мабуть, єдиний випадок розроблення такого інструменту: запропонований і обґрунтований Є.Головахою та Н.Паніною тест для вимірювання соціального самопочуття і побудови відповідного інтегрального індексу [Головаха, Панина, 1997].

Саме логіки запропонованих у названій праці процедур ми й будемо дотримуватися, але спершу обговоримо неминучість деяких відхилень. Найістотніше тут полягає в тому, що дизайнери блоку “Соціальна нерівність–IV” в ISSP не мали на увазі створення тесту, який передбачає побудову “індексу сприйняття нерівності”. До того ж від першої до четвертої хвилі опитування за цим блоком більшало ситуацій нерівності, які слід було оцінювати. Але мета залишалася незмінною: дедалі більш деталізоване, за окремими чи кількома ознаками міжнаціональне порівняння відмінностей і подібностей ставлень громадян до нерівностей. Щоби переконатися в цьому, достатньо ознайомитися з третім розділом опублікованої 2009 року і присвяченої 25-літтю досліджень у рамках ISSP книжки, в якій трактуються проблеми нерівності [Kelley, Evans, 2009].

За відсутності наміру дизайнерів польового документа створити тест нам не залишається нічого іншого, як використовувати отримані відповіді на запитання анкети для побудови індексу. Пошуковий характер такого

штибу роботи цілком очевидний, але доволі цікавий, бо дає шанс окреслити попередні контури стратифікаційного порядку, про який без певних обчислень взагалі не можна сказати нічого слушного. Як і в попередньому випадку, скористаймося лише судженнями, що мають п'ятибальну шкалу. При цьому деякі з них перекодуємо так, щоб перший пункт шкали ("цілком згоден", "дуже важливо") в усіх випадках означав визнання максимальної нерівності, а п'ятий ("цілком незгоден", "зовсім не важливо") означав констатацію наявності рівності, а відповідь "важко сказати" стосувалася третього, "нейтрального" пункту шкали. Шанс, відтак, полягає в тому, щоб у вигляді ідеального типу отримати п'ять категорій носіїв уявлень: неегалітарного, змішаного із переважанням неегалітарних оцінок, змішаного із рівною часткою егалітарного і стратифікованого, змішаного із переважанням егалітарних оцінок, егалітарного. Як усі пам'ятають, емпіричний тип очікувано відрізнятиметься від ідеального, однак заздалегідь не можна сказати, в яких пропорціях будуть представлені окремі категорії.

До остаточного варіанта нашого "тесту" ввійшло 29 суджень, причому масив формувався лише з тих анкет, у яких є відповіді на всі з них. У результаті від початкової кількості у 2012 анкет у масиві залишилося 1671. У таблиці 4, дотримуючись авторитетного роз'яснення Є.Головахи і Н.Паніної, що внутрішня узгодженість пунктів тесту, вимірювана коефіцієнтом α Кронбаха, важливіша за кореляції окремих пунктів тесту [Головаха, Паніна, 1997], наводимо відповідні розрахунки (виконані в пакеті SPSS).

Таблиця 4

Статистичні показники окремих суджень, які включені в побудову індексу, й сумарного показника за 29 судженнями

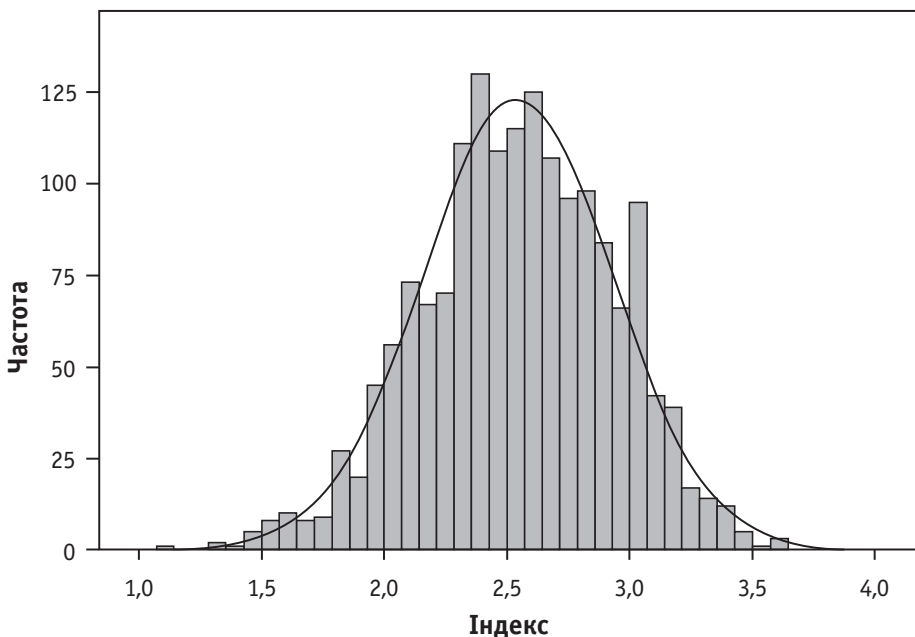
Судження	Кореляція між пунктом та сумою усіх пунктів	α Кронбаха, якщо пункт видалений
1. Наскільки важливим є походження з багатой родини для того, щоб зробити кар'єру, досягти успіху?	0,4	0,75
2. Наскільки важливо мати батьків із хорошою освітою для того, щоб зробити кар'єру, досягти успіху?	0,3	0,75
3. Наскільки важливо особисто здобути хорошу освіту для того, щоб зробити кар'єру, досягти успіху?	0,2	0,76
4. Наскільки важливо для людини мати амбіції, честолюбство для того, щоб зробити кар'єру, досягти успіху?	0,2	0,76
5. Наскільки важливо важко й сумлінно працювати для того, щоб зробити кар'єру, досягти успіху?	0,1	0,76
6. Наскільки важливо мати особисті зв'язки з "потрібними" людьми для того, щоб зробити кар'єру, досягти успіху?	0,4	0,75
7. Наскільки важливо мати зв'язки у політичних колах для того, щоб зробити кар'єру, досягти успіху?	0,3	0,75
8. Наскільки важливо давати хабарі для того, щоб зробити кар'єру, досягти успіху?	0,3	0,75

Закінчення табл. 4

9. Наскільки важливою є національність для того, щоб зробити кар'єру, досягти успіху?	0,2	0,76
10. Наскільки важливою є релігія, яку сповідує людина для того, щоб зробити кар'єру, досягти успіху?	0,1	0,76
11. Наскільки важливо бути чоловіком чи жінкою для того, щоб зробити кар'єру, досягти успіху?	0,2	0,76
12. Щоб зробити кар'єру в Україні, просуватися до вищих посад, треба бути корумпованим	0,3	0,75
13. В Україні лише випускники кращих шкіл, ліцеїв, гімназій мають найбільш високі шанси здобути освіту в університеті	0,3	0,76
14. В Україні лише багаті люди можуть оплатити освіту в університеті	0,4	0,75
15. Що б Ви сказали про те, скільки Ви заробляєте?	0,2	0,76
16. В Україні надто велика різниця у доходах	0,2	0,76
17. Зобов'язанням Уряду має бути зменшення різниці у доходах між особами з високими й низькими доходами	0,3	0,76
18. Уряд зобов'язаний забезпечити прийнятний рівень життя для безробітних	0,2	0,76
19. На Вашу думку, чи мають люди з високими доходами платити більші податки, ніж особи з низькими доходами, або такі самі чи навіть менші?	0,3	0,76
20. Чи вважаєте Ви свою заробітну платню справедливою?	0,2	0,76
21. Наскільки гострим є конфлікт в Україні між бідними й багатими?	0,3	0,75
22. Наскільки гострим є конфлікт в Україні між робітничим і середнім класом?	0,4	0,75
23. Наскільки гострим є конфлікт в Україні між керівним персоналом і працівниками?	0,4	0,75
24. Наскільки гострим є конфлікт в Україні між людьми на вершині суспільства та людьми з низів суспільства?	0,4	0,75
25. В Україні кожний має рівні шанси для вступу до університету незалежно від статі, національності чи соціального походження	0,2	0,76
26. Уряду необхідно менше витратити на соціальні виплати бідним	0,2	0,76
27. Загалом, як би Ви оцінили рівень оподаткування осіб з високим рівнем доходів в Україні?	0,2	0,76
28. Чи вважаєте Ви справедливою і правильною ситуацію, коли особи з високим рівнем доходів можуть дозволити собі більш якісні послуги у сфері охорони здоров'я, ніж особи з низьким рівнем доходів?	0,3	0,75
29. Чи Ви вважаєте справедливою та правильною ситуацію, коли особи з високим рівнем доходів можуть дозволити собі купити своїм дітям більш якісні послуги у сфері освіти, ніж особи з низьким рівнем доходів?	0,3	0,75

Коефіцієнт надійності (α Кронбаха) для всіх 29 суджень дорівнює 0,763. У статистичній літературі таке значення визнане прийнятно надійним і, отже, застосовним до опису конкретних ситуацій, у нашому випадку — ситуацій нерівностей. Видалення бодай якогось судження суттєво не позначається на величині коефіцієнта, що також вважається аргументом на користь присутності судження у списку.

Індекс обчислюється як середнє арифметичне відповідей, що їх респондент дав на 29 суджень. Усі коди відповідей підсумовують і ділять на загальну кількість. Індекс, ясна річ, набуває значення від одиниці до п'яти. Мінімальне значення 1 означає, що респондент відповів на всі судження кодом 1 (29/29); максимальне значення 5 означає, що респондент відповів на всі судження кодом 5 (145/29). Проте отриманий емпіричний розподіл починається зі значення 1,1 і завершується значенням 3,6. Іншими словами, у масиві немає анкети, де в усіх 29 судженнях був би відзначений код 1 або код 5. Значення 1,1 означає, що респондент відзначив код 1 у 26 судженнях, двічі обрав код 2 і один раз код 3. У його відповідях переважає код 1, що відповідає категорії носіїв уявлення про максимальну нерівність. Значення 3,6 означає, що респондент 9 разів обрав код 5, 7 разів обрав код 4, 7 разів — код 3, 5 разів — код 2 і 1 раз — код 1. $((9 \times 5) + (7 \times 4) + (7 \times 3) + (5 \times 2) + 1) / 29$. Серед його відповідей переважає код 5, який ми можемо віднести до категорії носіїв егалітарних уявлень про нерівність. Розподіл середніх, як можна бачити на рисунку, виявляється достатньо близьким до нормального, що свідчить радше на користь методики, ніж проти неї.

Середнє = 2,5; Медіана = 3; Стандартне відхилення = 0,4;
 Дисперсія = 0,2; Скіс = -0,2; Мінімум = 1; Максимум = 4

Рисунок. Гістограма частот середнього арифметичного

На завершальному етапі побудови стратифікованої класифікації середні об'єднуються в категорії, що репрезентують носіїв тих або інших уявлень про нерівність. Завдання залишається тим самим — отримати 5 категорій, кожна з яких відображатиме свій діапазон, хоча алгоритмізувати побудову цілком не вдається. Загальне міркування полягає в тому, що розподіл нормальний і, таким чином, рівні діапазони виключаються. Звідси випливає, що середні категорії можуть мати рівні діапазони, а крайні мають сформуватися за залишковим принципом. Спершу визначимо розмах середніх, відштовхуючись від середнього від п'яти (2,5), віднімаючи й додаючи значення дисперсії (0,2). Отримуємо середню (третю за рахунком) категорію зі значеннями від 2,3 і до 2,69 із відмінностями між крайніми точками 0,39. Відповідно першу категорію утворюють значення від 1,1 до 1,89, другу — від 1,9 до 2,29, четверту — від 2,7 до 3,09, п'яту — від 3,1 до 3,6 (табл. 5).

Таблиця 5

**Стратифікація населення України
за категоріями відповідно до уявлень про нерівність**

Діапазон середніх для категорії	Категорії	Частота	%
1,1–1,89	Носії переважно неегалітарних уявлень	81	4,8
1,9–2,29	Носії радше неегалітарних уявлень	321	19,2
2,3–2,69	Носії як неегалітарних, так і егалітарних уявлень	697	41,7
2,7–3,09	Носії радше егалітарних уявлень	439	26,3
3,1–3,62	Носії переважно егалітарних уявлень	133	8,0
	<i>Загалом</i>	1671	100

Ясно, що коли вихідним пунктом виявиться не середня (2,5), а медіана (3), тоді відбудеться зсув праворуч і дещо зменшиться питома вага носіїв егалітарних уявлень. Імовірно, вчиняти так коректніше, але в цьому контексті принциповішим буде продемонструвати й обґрунтувати можливості підходу. Принаймні якщо уявити українське суспільство як деякий “простір нерівностей”, сегментований за 29 судженнями, а також дотримуватися запропонованого схематизму групування середніх, то вочевидниться помітно інший образ соціального цілого, ніж той, що міститься в таблиці 1. Інший хоча б тому, що оцінюється не розподіл індивідів у суспільстві, адже респондентам пропонують висловити думку стосовно, як правило, наявності чи відсутності нерівності в конкретному сегменті простору спільного життя людей. І тоді виходить, що близько третини громадян країни (34%) є носіями переважно і радше егалітарних уявлень, чверть (24%) переважно і радше неегалітарних, а 42% однаковою мірою тих і тих.

Висновки

- Як можна бачити із поданих матеріалів, переважний настрій громадян України цілком однозначний: суспільство, в якому їм доводиться жити, глибоко стратифіковане, вочевидь тяжіє до біполярного схематизму: маса і малочисельна “решта”. Для досягнення “бажаної” стратифікаційної моделі механізм відтворення нерівностей треба кардинально модернізувати.
- Є підстави вважати, що 2009 року населення країни оцінювало рівень наявних нерівностей у соціально і особистісно значимих царинах життя помітно критичніше, ніж населення Європи й обох Америк. Принаймні доступні для 1999 року порівняльні дані за попередньої хвилі ISSP модуля “Соціальна нерівність” містять аргументи саме такого роду.
- Така домінуюча установка аж ніяк не виключає того, що є носії куди помірніших поглядів на ситуацію з нерівністю в країні, які не вбачають жодних аномалій у наявному порядку доступу до благ, шансів і можливостей. Їх небагато, і частіше вони зустрічаються серед тих, хто посідає високостатусні позиції, перебувають у працездатному віці й мешкають у найбільших міських агломераціях.
- І навпаки, чим старшими є респонденти, чим менше років вони навчалися в навчальних закладах, чим менший населений пункт, де вони мешкають, тим менш толерантні вони у своїх оцінках доступності закладів освіти й охорони здоров'я для індивідів із різними доходами.
- Залежно від конкретної ситуації нерівностей диференціація оцінок зумовлюється різним набором ознак (стать, вік, освіта, тип поселення, регіон проживання, соціальний статус у суспільстві). Для ситуацій, згрупованих у п'ять факторів, універсальними виявилися лише тип населеного пункту і регіон проживання. Найменш диференціуювальною ознакою виявилася стать респондентів: чоловіки та жінки в Україні сприймають ситуації нерівності схожим чином.
- Як вочевиднюється з відповідей респондентів із приводу 29 суджень про нерівність, інтенсивність стратифікованості неоднакова в різних сегментах “простору можливих нерівностей” і в неминучому спрощенні виглядає так: в одних велика, в інших помітна, у третіх незначна. Масова переконаність індивідів у концентрації нерівності в життєво важливих сферах життєдіяльності людей призводить до того, що ця переконаність стає домінуючим критерієм формування образу суспільства.
- У масовій свідомості фактично співіснують два нерівномасштабні уявлення про рівень стратифікованості українського суспільства: напрочуд асиметричне і значно збалансованіше. Такими є і два способи бачення процесів, результатів та ефектів соціально-економічного розшарування.
- Неправильно запитувати, який із них дає точнішу картину: обидва дають спотворену. Постійна присутність такого штибу соціальної аберації забороняє досліднику прямо ототожнювати думки й оцінки із власне характеристиками “реальності”, хоч би що розуміти під цією останньою.

Отже, було помилкою вважати, ніби “у середньому” (або “загалом і в цілому”) установки й оцінки нерівностей у прийнятному наближенні відображають соціальні й матеріальні умови повсякденного життя. Але хоча зв'язок тут аж ніяк не прямий, дослідник постійно пам'ятає, що думки й оцінки здатні спонукати людей до дій (мати “реальні наслідки”), оскільки для переважної більшості світ саме такий, яким вони його бачать.

Література

Головаха Е.И. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. — К. : Стило, 1997. — 63 с.

Kelley J. Economic development reduces tolerance for inequality: a comparative analysis of thirty nations / J. Kelley, M.D.R. Evans ; ed. by M. Haller, R. Jowell, T.W. Smith // The International Social Survey Programme, 1984–2009 : Charting the Globe. — London; New York, 2009. — P. 49–71.